

зеологизмов в формировании персонажа, придание языковой характеристики персонажу, внешний портрет персонажа, его внутренний мир жизни, его поведение, и описание его мировоззрения.

SUMMARY

In the given article are proved the meanings of synonymous phraseological units using features with the component “ko’z (eye)” on the basis of the examples taken from literary works. In the literary works were investigated the use of synonymous phraseological units in forming the character, in giving the lingual characteristics to the character, the external portrait of the character, his world of internal life, his behavior, in describing his worldview.

ХАЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ЮРИДИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕРДИҢ ШЫҒЫСЫ БОЙЫНША ТҮРЛЕРИ

Г.К.Кошанова – ассистент оқытушы

Әженияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: юридик терминлар, терминларнинг келиб чикиши, туркий сўзлар, юридик хужжатлар, адвокат, кафолат, камоқхона, қарақалпақ тилининг сўзлик таркиби.

Ключевые слова: юридические термины, историческое возникновение терминов, тюркские слова, юридические документы, адвокат, гарантия, тюрьма, словарный состав каракалпакского языка.

Key words: legal terms, the origin of terms, turkic words, legal documents, lawyer, guarantee, jail, the vocabulary of the Karakalpak language.

Хәр қандай тилдиң лексикасы оның сөзлик курамы сол халықтың өткендеги тарийхы, мәдений, сиясий, экономикалық турмысының сәўлеси сыпатында шығысы жағынан белгили бир қатламлардан туратуғыны мәлим. Бул, өз гезегинде, усы сөзлик курамның ажыралмас бөлеги, бирлиги есапланатуғын терминологиялық қатламда да өз көринисине ийе. Сонлықтан, терминологиялық лексиканың өзи де өз ишинде тарийхый шығысы жағынан бир нешше қатламлардан куралады. Әлбетте, бул қатламлар менен ажыралмасы тығыз байланыслы.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги юридикалық терминлерди тарийхый шығысы жағынан таллап қарағанда олардың, тийкарынан, өз сөзлик қатламы хәм өзгелик қатлам элементлеринен туратуғынлығын көремиз, өз сөзлик қатламға тән юридикалық термин хәм атамалар қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлеринен болса, өзгелик қатлам араб хәм рус тили және рус тили арқалы басқа тиллердеги өзлескен лексикалық бирликлерден ибарат. Олардың терминлик мәниге өтиўи, дефинитивлик хызмет атқарыўында, арнаўлы түсиникти билдириўи термин сыпатында турақласыўында белгили дәрежеде өзгешеликлер де көзге түседи. Солай етип, хәзирги қарақалпақ тилиндеги юридикалық терминлер тарийхый шығысы жағынан төмендегише бөлинеди:

1. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлеринен болған юридикалық терминлер.
2. Араб тилинен өзлескен юридикалық терминлер.
3. Рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден кирген юридикалық терминлер.

1. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлери улыўма туркий тиллерге ортақ сөзлер болыў менен бирге сөзлик курамның негизин курайтуғын, халықтың тарийхы менен бирге дөрөп, бирге жасап киятырған, оның тилдеге сәўлеси, көриниси сыпатында баҳаланатуғын, жеке тәбиятын, миллий өзгешеликлерин көрсететуғын сөзлер екенлиги мәлим. Усы қатламның бирликлери юридикалық терминологияда белгили, анығырағы, тийкаргы орын тутады. Қарақалпақ тилинің түпкиликли сөзлери хәр қыйлы усыллар арқалы юридикалық термин мәнисине ийе, олардың қатарына төмендеги сөзлер киреди: нызам, заң, ҳуқық, ис, ҳәрекет, сораў, тергеў, излеў.

2. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги юридикалық терминлердиң басым көпшилиги тарийхый шығысы жағынан қарағанда араб тилинен кирген сөзлер деп ойлаймыз. Улыўма, қарақалпақ тилинің сөзлик курамында араб сөзлери үлкен орынды ийелеп илим хәм мәденият, сондай-ақ басқа көплеген тараўларға қатнаслы сөзлерден хәм терминлерден ибарат. Олардың белгили бир бөлеги ҳуқықтаныў илими хәм жәмийетлик-ҳуқықый қатнаслы түсиниклердиң арнаўлы атамасы сыпатында хызмет етип, сәйкес тараўларда хәм кунделикли турмыста түпкиликли сөзлердей кең колланылыў өрисине

ийе. Бул өзлестирмелердиң гейпаралары араб тилиндеги мәнисинде өзлескен болса, екінши топары түпкиликли мәнисинен басқаша мәниге ийе болыўы менен сыпатланады.

М.К.Касимова хәм Ш.Н.Кучимовлар өзбек тилиндеги юридикалық терминлердиң де басым көпшилигиниң араблық шығысқа ийе екенлигин хәм оларға байланыслы бир қанша мәселелерди атап көрсетеди.

Х.Ҳамидов юридикалық хужжетлер тилинің лексикасын шығысы бойынша қатламларға бөлгенде өзлестирмелердиң бир дереги сыпатында араб сөзлерин көрсетеди [1:21]. Биз араб тилинен сондай –ақ, рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден өзлескен юридикалық терминлерди ажыратқанда усы мийнетти басшылыққа алдық, ондағы мысаллардан пайдаландық. Араб тилинен өзлескен сөзлерден төмендеги лексикалық бирликлер хәзирги ўақытта юридикалық терминлер хызметинде жумсалады: айып, даўа, жуўап, тәрәп, ўақыя хәм т.б.

3. Араб өзлестирмелери негизли юридикалық терминлер қарақалпақ тилинде кең өрис алып қолланылып, сөзлик курамының бирликлерине айланғаннан кейинги тарихый дәўирде яғный XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басынан баслап рус- қарақалпақ байланысларының нәтийжесинде мәденият, экономика, саўда хәм турмыстың басқа да түрли тараўларына қатнаслы сөзлер кирип келе баслады. Олар хәр қыйлы дәўирде терминлик хызметке өтип қолланылады. (Бундай юридикалық терминлер қатарына төмендеги сөзлерди киргизіўге болады: гражданин, исеним хат, штраф, суд, судья, советник).

Ш.Н.Кучимов өзбек тилиндеги юридикалық терминлердиң 1917-1993-жыллар аралығындағы басып өткен дәўирин төмендегише бөледі:

1. Арабша ҳуқықый атамалардың салмақлы орын ийелеген дәўири (1917-1937).

2. Русша ҳуқықый атамалардың мәжбүрий жалпыламай кирип келиўи (1938-1950-жылдың орталарына шекем).

3. Русша ҳуқықый атамалардың әсте-ақырынлык пенен кирип келиўи (1960-жылдың орталарынан 1990-жылға шекем).

4. Рус хәм Европа тиллеринен өзлескен ҳуқықый атамаларды өзбеклестириў процесиниң басланыўы (1989-1990-жылдан хәзирге шекем).

Демек, буннан өзбек тилиндеги юридикалық терминлердиң рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден өзлесиўи 1938-1990-жыллар аралығында оғада үлкен дәўирди өз ишине алады. Атақлы тюрколог Н.А.Баскаковтың «Орта Азиядағы тийкаргы туркий халықлар тиллериниң тарийхый раўажланыў халатында улыўмалық ямаса уксаслық бар» деген пикирин басшылыққа алсақ қарақалпақ тилине рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден юридикалық термин хәм атамалардың келип кириў дәўирине байланыслы да

толық есапқа алыўға болады [2:33]. Өйткени, араб тилинен сөзлерди, терминлердиң келип кириўи түркий халықлар тилинде бирдей дәўирге сәйкес келгени сыяқлы, қоңсылас, мәдени, сийасий, экономикалық хәм т.б. жақтан тығыз байланыста өмир сүрип киятырған өзбек хәм қарақалпақ халықлары тилине рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден терминлердиң, атап айтқанда, юридикалық, терминлердиң кирип келиўи де жақын дәўирлерге, дәл бирдей жыллар болмағаны менен, сәйкес келиўи тәбийий. Қарақалпақ тилинде бул дәўир юридикалық терминлердиң көплек кирип келиўи менен сыпатланады хәм 1920-1990-жылларды өз ишине алады.

Е.Бердимуратов қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамына рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден сөзлердиң келип кириўин 1. Октябрьге шекемги дәўир хәм 2. Октябрыден кейинги дәўир деп еки дәўирге бөлген еди. Рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден өзлескен сөзлердиң арасында Октябрьге шекемги дәўирди алып қарағанда юридикалық терминлер де бар екені мәлим [3:75]. Х.Хамидовтың мийнетине тийкарланып, өзлесиўи бул дәўирлерге, ямаса өткен әсирлерге тийисли терминлерди атап көрсетпекшимиз: граждaн, доверенность, штраф, приказ, суд, судья, советник, срок, указ. Булар тилде узак ўақытлар даўамында актив қолланылды. Улыўма алғанда, бул дәўир рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден юридикалық терминлердиң кирип келиўиниң басланыўы болса, Октябрыден кейинги дәўир олардың өзлесиўиниң активле-

сиў дәўири болып есапланып тилимизге алимент, банда, суд инстанциясы, изолятор, гипотеза, юридика, **даминификация, диспозиция**, судлаў, штраф, идентификация, милиция хәм т.б. көплеген терминлер өзлести. Олардың көпшилиги тиккелей хәм аўдармалаў арқалы аўысты.

Қарақалпақ тилине рус тили хәм рус тили арқалы басқа тиллерден кирген юридикалық терминлер арасында латын, немец, француз, грек хәм т.б. тиллерден кирген сөзлер қурайды. Латын тилинен: адвокат, камера, кодекс, конституция, нотариус, протест; француз тилинен: дезертир, морг, ордер, интерпол, департамент; грек тилинен: гимн, амнистия, орган, протокол; англичан тилинен: бандит, детектив, банда, гангстер, ин-фракция хәм т.б. сөзлер өзлесип юридикалық термин хызметинде қолланылып келмекте.

Республикамыздың ғәрезсизликке ерисиўи, қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил бийлиги берилиўи көплеген юридикалық терминлерди қайта тикледи, сондай-ақ ишки ресурслар есабынан көплеген терминлер қайта алмасты. Мысалы адвокат термини ақлаўшы термини менен, гарантия – кепиллик, граждaнин – пуқара, закон – нызам, орган – уйым, указ – пәрман, налог – салык, тюрьма – қамақхана, штраф – жәрийма, юстиция – әдиллик хәм т.б. түринде қолланыла баслады.

Солай етип, қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамында өзлик хәм өзгелик қатламға тән терминологиялық бирликлер қолланылып келмекте.

Әдебиятлар

1. Хамидов Х. Язык юридических документов XVIII-XIX-XXвв и его отношение к современному каракалпакскому литературному языку. АҚД, -Нукус: 1967. -С. 21
2. Пирниязова А. Қарақалпақ терминологиясының изертлениўи, ҳәзирги жағдайы ҳаққында. Қарақалпақ тилиниң мәселелери. -Нөкис: 1999. 33-б.
3. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: «Билим», 1994. 75-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада замонавий қарақалпақ тилидағы юридик терминларнинг тарихий келиб чикиши буйича турларини учга бўлдиқ: Қарақалпақ тилиниң ўз сўзларидан бўлган юридик терминлар; араб тилидан ўзлашган юридик терминлар; рус тили ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган юридик терминлар.

РЕЗЮМЕ

В статье мы разделили типы юридических терминов в современном каракалпакском языке на три типа в зависимости от их исторического происхождения: юридические термины от корневых слов каракалпакского языка; юридические термины, полученные из арабского языка; юридические термины, производные от русского и других языков на основе русского.

SUMMARY

In the article, we have divided the types of legal terms in the modern Karakalpak language into three types according to their historical origin: legal terms from the root words of the Karakalpak language; legal terms derived from Arabic; legal terms derived from Russian and other languages on the basis of Russian.

ОБ УВЕЛИЧЕНИИ КОЛИЧЕСТВА ЗАИМСТВОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОМ КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

К.М.Кошанов – кандидат филологических наук, профессор

Ш.Ж.Кошанов – студент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: ўзлашгирмок, тушунмок, атамалар, лексика, предметлар, тушунча.

Ключевые слова: заимствования, усвоение, термины, лексика, предметы, понятие.

Key words: borrowing, assimilation, terms, lexics, subjects, concept.

В последние десятилетия в лексику каракалпакского языка в огромном количестве стали проникать русские и европейские заимствования, относящиеся к разным тематическим группам, связанным с бурным развитием во всех областях общественной жизни народа.

Если в постсоветские времена заимствования в большом количестве проникали лишь в некоторые определенные области общественной жизни: наука, образование и сфера финансово-экономических отношений, то сейчас они стали вливаться огромной массой и в другие области общественной жизни и быта народа.

Например, в разговорно-бытовую лексику и рекламу каракалпакского языка проникли в огромном количестве названия продуктов питания, спиртных и не спиртных напитков, конфет, шоколадов, десертов, блюд, столовой посуды, салатов, закусок и т.д.

Приведем примеры из меню кафе «Шах Сарай» и

других ресторанов г.Нукуса: пельмени, мясной, тефтели, кук-си, украинский борщ, мясо по-китайски, мясо по-французски, чахохбили, мясной хе, яичница, пикантный рулет, манты по-уйгурски, говядина, бульон, голубцы, печень жареная, гречка, макароны, пюре, рис, гамбургер, чизбургер, ход-дог, кофе, фирменный салат, шах сарай, фирменное блюдо, хе (говядина), фитчи, куриный суп, биштекс, бефстроганов, омлет, жаркое домашнее, ежик (в томатном соусе), тефтели, бризоль, солянка фарш, свинина, баранина, турецкий вазу, чихамбили, заказ ош и другие.

В большом количестве заимствованы названия посуды и другой столовой принадлежности: вилка, тарелка, рюмка, фужер, стакан, салфетка, бар, кружка, салатница, пепельница, поднос, бокал и др. Усвоены напитки: пепсикола, кока кола, пепси, лимонный, минеральная, душистая, афри, лимонад, абрикосовый,